

VALUCH TIBOR

„Ne szólj szám...”

A politikai részvétel és a politikai aktivitás néhány sajátossága az ezredforduló Magyarországon

Bevezetés

A XX. század végének magyar társadalmát az előző évtizedek gyakorlatának a jegyében, lényegében általános érvénnyel, a politikától való távolságtartás, a semlegesség/közömbösség, a civil öntudat alacsony foka, hiánya, a kollektív érdekérvényesítési lehetőségek minimális szintje jellemezte, ami nyilvánvalóan befolyásolta a rendszerváltás folyamatait is. Ahhoz, hogy hatalom és társadalom viszonyát, annak alakulását, valamint a jelen politikai helyzetét megértsük, nélkülözhetetlen a társadalom politikai aktivitásának, magatartásának vizsgálata és annak végiggondolása, milyen történelmi adottságok, meghatározottságok befolyásolták az egyes emberek, társadalmi csoportok gondolkodását, cselekvését. Szintén érdekes kérdés, hogy a Kádár-korszak politikai-társadalmi viselkedéskultúrájából mi öröklődött/örökítődött át, mennyiben és milyen értelemben lehet folytonosságról vagy éppen ellenkezőleg, megszakítottságról beszélni. Tanulmányomban első részében ennek a kérdéskörnek a történelmi jellegzetességeit, vizsgálom, majd a második részben megpróbálom összefoglalni a jelenkori magyar társadalom politikai magatartásának fontosabb jellegzetességeit és kísérletet teszek annak a viszonylagos politikai passzivitásnak a leírására, ami a magyar társadalomra hosszú évtizedek óta jellemző.

Politikai részvétel, politikai aktivitás és társadalmi magatartás a késő Kádár-korszakban

A szocialista korszak diktatórikus berendezkedése alapvetően megváltoztatta a társadalom és a politika viszonyát és a többé-kevésbé civil ethoszra is épülő politikai

kultúra helyébe az alattvalóké lépett. Az egyes emberek, társadalmi csoportok magatartását az 1956-ot követő időszakban minden bizonnyal jelentős mértékben befolyásolta a politikai hatalomnak való kiszolgáltatottság tudata és a forradalom bukásával együtt járó vereségérzet. „A forradalmi szabadság napjaiban százezrek mondták el őszinte véleményüket, kezdtek szerveződni nem kommunista vagy antikommunista mozgalmakban és pártokban. Most (1956 után) mindannyian azt érezhették: őket is bármely pillanatban utolérheti a megtorlás.” (Kornai, 1995. 1102.) A szocialista korszakban 1956 – a forradalom bukása ellenére is – határkő. Nyilvánvalóvá tette ugyanis, hogy az adott európai viszonyok között az államszocialista politikai berendezkedés nem változtatható meg, a politikai intézmények beláthatatlan ideig nem alakíthatók át, nem tehetők demokratikussá. A magyar társadalomnak a politikai magatartását e realitás tudomásulvételéhez kellett igazítani, tehát le kellett mondani politikai szerepének, véleménynyilvánításának intézményesítéséről.

„1957-ben a legitimitáció problémája a lakosság döntő többsége - ugyan már nem aktív, de egyértelmű és félreérthetetlen - szembenállásának megszűntetését jelentette. Az új vezetés kezdetben talán abban gondolkodott, hogy a legitimitáció terén a kontinuitás helyreállítását az jelenti, ha a lakosság döntő többsége vagy egésze elfogadja a rendszer ideológiáját. (...) az egész lakosságnak a rendszer elvi alapjaira helyezkedése egyáltalán nem a folytonosság visszaállítását jelenti, hiszen 1948–1953 között csupán látszat volt, nem pedig valóság, hogy a lakosság elfogadja a rendszer alapjait. A látszat újrateemtése, a valódi véleményt elrejtő képmutatás, hazug lojalitásnyilvánítási gesztusok kikényszerítése 1957-ben már viszonylag könnyen sikerülhetett volna, de a történetek világosan megmutatták a vezetés számára, hogy ez hova vezethet. A valódi lojalitást kellett megszerezni, nem a lojalítás kikényszerített imitációját (...) A hangulati átalakulás csak fokozatosan, átmeneti formákon keresztül történhetett: a szembenállók előbb közömbössé váltak, majd idővel a közömbösök eljutottak a rendszer ideológiájával való azonosulásig.”(Szabó, 1988. 168.)

A politikai részvételt, a rendszert aktívan vagy passzívan támogatók és az azt határozottan ellenzők attitűdjét jelentősen befolyásolta, hogy a hatvanas évek közepétől kibontakozó konszolidációs periódusban a Kádár-rendszer igyekezett minél szűkebb területre szorítani a központilag vezényelt népboldogítást. „Bolshevik szóhasználatával ez „opportunizmus” volt; olyan politika, amely a „tömegek uszályába” került. A Kádár-rezsim távol állt a politikai demokráciától; hiányoztak belőle annak alapintézményei. De a kádárista politikus abban már némileg hasonlított a parlamenti demokrácia politikusaihoz, hogy a lakosság meghatározott köreiben igyekezett támogatói csoportokat kialakítani és azok érdekeit közvetíteni.”(Kornai, 1995. 1107.)

Az 1956 utáni korszak politikájának egyik meghatározó törekvése volt a társadalom minél teljesebb körű depolitizálása, közömbösítése. Ennek a beállítódásnak a fenntartásában fontos szerepe volt az állami túlterjeszkedésnek – az állam az életnek azon a területein is aktívan jelen volt, ahol erre nem lett volna szükség- és a demokrácia-hiánynak. A politikailag közömbös, semleges társadalmi viselkedést ezen túlmenően a civil öntudat alacsony foka, a közös fellépésre való késztetés és szándék minimális szintje, a politikamentes túlélési stratégiák társadalmi elfogadottsága, az egyéni érdekérvényesítési technikák széleskörű elterjedtsége, valamint az erős szolidaritáshiány tette lehetővé.

Mi állt ennek a gyakorlatilag általánosnak tekinthető társadalmi magatartásnak a hátterében? A lehetséges tényezők közül hármat érdemes kiemelni. Elsőként azt, hogy az 1956-ot követő évtizedekben a kollektív (ellen)vélemény-nyilvánításra nem adódott lehetőség, és ezeknek az eszközöknek az alkalmazása nem is tűnt célravezetőnek. 1956 tapasztalatainak birtokában az egyén igyekezett távol tartani magát a politikától, ami elősegítette a depolitizáltság kialakulását, fennmaradását. Másodsorban a magánélet és a közélet erősödő kettéválása/kettéválasztása, az egyéni boldogulás lehetőségeinek a javulása folyamatosan mérsékelte a társadalmi szolidaritás fontosságát. Harmadszor a szocialista rendszer hivatalos érdekvédelmi szervezetei jellegükénél fogva nem láthatták el képviseleti szerepüket. Az államtól, kommunista párttól független politikai, társadalmi érdekképviseltek kialakítására pedig egészen a nyolcvanas évek utolsó harmadáig nem volt valóságos társadalmi igény, illetve határozott szándék. Ez tükröződött többek között abban is, hogy a hetvenes évek második felétől kibontakozó ellenzéki szerveződések társadalmi bázisa is meglehetősen szűk körű volt.

Ez a beállítódás csak a Kádár korszak végén változott, meg átmenetileg. A politikai átmenet első szakaszában a politikai szerveződések és megmozdulások fokozatosan tömegessé váltak. Az 1987 és 1990 közötti időszak a "többé-kevésbé" spontán vagy a spontaneitásra, a széles körű társadalmi részvételre építő megmozdulások periódusává vált. A tüntetéseknek határozott politikai célja volt; az erdélyi magyar kisebbség melletti szolidaritás kifejezése, a sajtószabadság helyreállításának, a demokratikus politikai rendszer kialakításának követelése, a dunai-vízlepcső felépítésének megakadályozása, az 1956-os forradalom mártírjai előtti tiszteletadás. Mindezek olyan célok és követelések voltak, amelyek komoly társadalmi mozgósító erővel rendelkeztek, s lényegében a rendszerváltoztató folyamatok társadalmi támogatottsága is ezeknek a megmozdulásoknak a keretében nyilvánult meg. Az akkori demonstrációk közül kétségtelenül Nagy Imre és mártírtársainak 1989. június 16-i újratemetése volt a legnagyobb jelentőségű. Nemcsak azért, mert a legnagyobb társadalmi érdeklődés és részvétel kísérte, hanem azért is, mert ekkor vált a magyar közvélemény legszélesebb rétegei számára nyilvánvalóvá és egyértelművé az államszocialista korszak lezárulása, egyidejűleg ez az esemény átélhetővé tette az évtizedes elfojtással terhelt egyéni és kollektív történelmi emlékezet felszabadulásának katarziszát. Ezek a határozott karakterű politikai tartalmú megmozdulások kivételként erősítették azt a „szabályt”, miszerint a rendszerváltozás folyamatában sem volt általában jellemző az állandó, tömeges társadalmi részvétel. Részben erre az előbbieken bemutatott „távolságtartó” beállítódásra vezethető vissza a kilencvenes évek mérsékelt politikai érdeklődése is.

Társadalmi aktivitás és politikai magatartás a rendszerváltás időszakában

Az átalakulás várakozással és némi eufóriával jellemezhető hangulatát követően rendszerváltás után alapvetően elutasító maradt a viszony a politikához, a hatalomhoz és a polgárt (nem vagy csak igen szelektíven) szolgáló államhoz. A létrejött politikai pártok, nem váltak tömegpártokká, alacsony taglétszámmal rendelkező választási pártok maradtak. A civil kurázsi hiánya és a megmaradó atomizáltság miatt továbbra is igen nagyfokú az érdektelenség a közügyekkel szemben. A gyenge szolidaritással jellemző magyar társadalmi viszonyok között túlságosan erős volt és maradt az egyes ember magára utaltságának érzése, ezzel párhuzamosan általános érvényű a bizalmatlanság a másikkal, egymással szemben.

Az egyes társadalmi csoportok politikai magatartását, aktivitását vizsgálva látható, hogy egyrészt az általános aktivitási szint a rendszerváltást követően egészen napjainkig továbbra is viszonylag alacsony maradt. Ezt mutatták a választási részvételi arányok, ahol rendszerint a választásra jogosultak 50-60 %-a élt szavazati jogával. Ezen túlmenően a nem parlamentáris keretek közötti, utcai politizálás meglehetősen szűk körű és átmeneti jellegű maradt. A kilencvenes években a tömeges utcai megmozdulások - egy-egy érdekvédelmi felvonulástól vagy politikai támogatás igazolását célzó tüntetéstől eltekintve - nem voltak gyakoriak. A parlamenti pártok többsége a kilencvenes években általában tartózkodott attól, hogy politikai törekvéseiknek utcai demonstrációkkal adjanak nyomatékot. A spontán társadalmi megmozdulások közül akkortájt az 1990 őszi úgynevezett taxisblokádnak volt a legnagyobb hatású és társadalmi támogatottságú.

Ennek az időszaknak a politikai tagoltságára elsősorban a választási részvételi adatok, (Sándor-Stumpf-Vass, 2009., Tardos-Enyedi-Szabó, 2011.) illetve a pártok szavazóbázisa alapján lehet korlátozott érvényű következtetéseket levonni. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a különböző politikai tömörüléseknek kialakultak ugyan az elkötelezett támogatói csoportjai, ám nem elég nagy létszámúak ahhoz, hogy önmagukban meghatározó szerepet tölthessenek be. A fontos politikai döntésekben, így a választások során is, jelentős a szerepe a markáns politikai elkötelezettséggel többnyire nem rendelkező választópolgárok tömegének. Miután a kétezres években a politika jelentős mértékben beszorult a pártok által meghatározott keretek közé, a pártok taglétszáma viszont alacsony maradt, a társadalom tagjainak jelentős hányada számára a hatalom és a politika feletti ellenőrzés jogának a gyakorlása így a négyévenkénti választásokra korlátozódik. Sokan mindezt úgy élik meg, hogy a döntési joguk és a folyamatok befolyásolásának lehetősége erősen korlátozott számukra, másként fogalmazva: „nem az én döntésem, nem az én rendszerem,” ami arra is utal, hogy általában gyenge a magyar társadalom tagjainak demokratikus elkötelezettsége. A pártpolitika túltengése, a normális politikai verseny politikai háborúvá alakítása

segítette ennek a beállítódásnak a kialakulását és megerősödését a kétezres évek elejétől.

A demokratikus politikai keretek kialakulását és megszilárdulását követően társadalmi tudatban továbbra is fennmaradt az alattvalói beállítódás, ami akadályozta a demokratikus beidegződések és viselkedés megerősödését, a polgári/civil autonómia, valamint magatartás- és viselkedéskultúra kialakulását. Nagyon fontos a szocializáció szerepe: a depolitizált, politikailag közömbösített, antiszolidáris közegben felnevelkedő, csak önmagára és a saját családjára koncentrálnó ember, aki fél a politikától, fél a hatalomtól, a saját személyes autonómiáját korlátozottan tartja, önkéntelenül is az ehhez kapcsolódó értékeket közvetíti, és ezzel átörökíti a modern társadalmi viszonyok kialakítását akadályozó értékeket. Ez a gondolkodás és szemléletmód lényegében alkalmatlanná teszi arra, hogy öntudatos polgárként kiálljon a demokratikus értékek és a szabad ember eszménye mellett.

Ennek a társadalmi magatartásformának a működésében meglehetősen fontos tényező az azonosságtudat zavarossága, a normális társadalmi büszkeség érzetének a hiánya és a nemzeti azonosságtudat megélésének, megélhetőségének a zavara is. A várakozásokkal ellentétben ugyanis, az 1989-es átmenet időszakában a felszabadultság nem tett igazán rendet ezen a téren, nem az történt, hogy a nemzethez való viszonyulás magánügygé vált, hanem éppen ellenkezőleg beemelődt a napi politikába, politikai propagandába. Mindez azzal járt, hogy változó erősséggel és érvényességgel, de kétségtelenül markánsan megfogalmazódott a nemzeti és nemzetellenes ellentétpár, ami magával hozta, hogy az önmagukat „igazán” nemzetinek tartó politikai és társadalmi csoportok állandósuló kísérleteket tettek és tesznek a magyarság képviselőitől való elszakítására. Ez önmagában is baj, ám tovább rontja a helyzetet, hogy mindennek a célja nem valamilyen pozitív önkép kialakítása és felmutatása, hanem alapvetően kirekesztő jellegű a más véleményt képviselővel szemben. Ebben a szellemiségben nem a pozitív önkép hangsúlyozása a fontos, hanem a másikkal szemben történő önmeghatározás, egyfajta negatív viszonyulás, kizárás, kirekesztés. Szintén súlyos gond, hogy a legutóbbi egy-másfél évtized során az etnicitás központi kérdéssé, identitás és értékképző tényezővé vált a magyar társadalom különböző csoportjaiban, így a természetes nemzeti kötődés és büszkeség háttérbe szorult a kirekesztő nacionalista beállítottsággal szemben.

Ugyancsak a rendszerváltást követő évtizedek magyar társadalmi magatartásának a sajátossága az intolerancia és az előítéletesség fokozódó erősödése. Az ezredfordulót követő években a társadalom ingerküszöbe is rendkívüli módon megemelkedett a gyűlöletkeltő, uszító kijelentésekkel szemben. A fentiek alapján pedig nem meglepő, hogy a friss kutatások szerint a szélsőjobb oldali gondolkodás inherens részét képező tekintélyelvűség, előítéletesség, rendszerellenesség mára a társadalmi „közép” világnézetében is markánsan és kitapinthatóan jelen van. (Gimes-Juhász-Kiss-Krekó-Somogyi, 2008.) Mindebben szerepet játszik az is, hogy teljességgel hiányzik a politikai szereplők közös fellépése, a szélsőségekkel szembeni politikai konszenzus. Az előítéletesség elsősorban nem a társadalmi-gazdasági struktúra jellemzőiből vezethető le, és nem is valamiféle determinisztikus történelmi folyamat eredménye. Nem jelenthető ki, hogy a kisebbségi csoportokkal szembeni intolerancia pusztán a

„kispolgárság”, vagy a „rendszer váltás anyagi vesztesei” körében lenne népszerű, és hogy az előítéletesség fő oka gazdasági tényezőkben keresendő. A különböző kutatási adatok szerint az előítéletek elfogadása a közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkezők körében is igen magas. Az előítéletek többsége eredetét tekintve szimbolikus természetű, tehát közösségteremtő szereppel bír, és szervesen kapcsolódik az azt hordozó közeg világnézeteinek egyéb elemeihez és fontos jelképeihez. A kedvezőtlen irányú gazdasági változásoknak is elsősorban az (volt) a szerepük, hogy erősítették az egyes társadalmi csoportok fogadókészségét arra, hogy a kisebbségi csoportokat jelöljék meg a problémák okaiként.

Milyen jellemzői voltak a 2000-es években, különösen pedig 2006 után politikai aktivitásnak és részvételnek? Változott-e valami ezen a téren, s ha igen, miben, mennyiben? A kérdést igen alaposan elemző tanulmány szerzőivel, Szabó Andreával és Kern Tamással egyetértve úgy vélem

„minden politikai törekvés ellenére (például politika által vezérelt civilszervezetek megjelenése, így polgári körök, a közpolitikai jellegű népszavazások megszervezése, valamint az utcai politikai demonstrációk látszólagos megerősödése) – vagy éppen azért – ösztársadalmi szinten a politikai társadalom alóli, minden korábbihoz képest is magasabb arányú „kivonulásról” beszélhetünk. (...) Magyarországon súlyos demokratikus deficit mutatható ki, aminek egyik jellemzője, hogy a politikai kultúra nyugat-európai mintáival szemben a kelet-(közép-)európai politikai szocializációs mechanizmusok működnek húsz évvel a rendszerváltást követően is.”(Kern-Szabó, 2011. 17.)

Az egyes emberek, társadalmi csoportok politikai aktivitását napjainkban is meghatározó módon befolyásolja a szolidaritás alacsony szintje, a társadalmi integráció kezdetlegessége és nyilván a politikai-hatalmi viszonyok által is befolyásolt szocializációs folyamatok is. Ennek következtében „Magyarország az atomizált és dezintegrált társadalmak közé tartozott a 2000-es évek elején, ahol társadalmi szinten nem volt elég ösztönző erő (jutalom, haszon) a kollektív cselekvésekben való mobilizációhoz, a politikai kultúra kialakult gyakorlatától messze állt az aktív részvétel, a társadalom és a politikai alrendszer között jelentős űr keletkezett.” (Szabó, 2008, 242.) S ennek a kétezres évek parlamenti választásait kísérő, a politikai pártok által szervezett mobilizáció, az öszödi beszéd keltette, gyakran erőszakba torkolló tiltakozások, megmozdulások sem mondanak ellent. Nem túlzó az állítás sem, hogy a magyar társadalom alapvetően rend-párti, nem elfogadott a hétköznapi élet rendjének „felforgatása” valamilyen politikai vagy társadalmi cél elérése érdekében szervezett akciókkal, tömegmegmozdulásokkal.(Kern-Szabó, 2011) A kollektív cselekvéssel szemben az individuális, az informális érdekérvényesítés valamennyi lehetséges eszközét alkalmazó, kis kockázatú politika és érdekérvényesítő fellépések az

általánosan elfogadottak. Vagyis az „átlag magyar” nem ütközik, nem küzd, nem versenyez, hanem megkeresi a könnyebbik utat, kibulizza a céljait vagy egész egyszerűen a korrupciós eszközöket használja érdekeinek érvényesítése során. Ennek velejárójaként a hétköznapi életben a valóságos helyett a gyakorlatban csak a „színelte demokrácia,” (Ilonszky-Lengyel, 2009.) működik, ami lényegében nem jelent mást, mint az egyre inkább formális demokratikus állami és társadalmi berendezkedés fenntartása mellett az általánosan, minden társadalmi csoport által elfogadott és alkalmazott normaszegés gyakorlatát.

A mai magyar társadalomból továbbra is hiányzik a modern, öntudatos polgár, „aki nem csupán értesülni akar az őt érintő döntésekről, hanem aktívan részt kíván venni ezek előkészítésében és megvitatásában.” (Huszár, 2005.) Vagyis a társadalom aktív tagjaként ellenőrzi és befolyásolja az államot. A polgár hiányának egyrészt az az oka, hogy a rendszerváltás időszakában általánosan ígért/várt gazdasági, politikai jólét nem következett be, a vesztesek száma sokkal nagyobb, mint a nyerteseké. Másrészt - Laki László kifejezésével élve - az újkapitalizmusban a magyar társadalom a „roncstársadalom” (Gazsó-Laki, 2004.) állapotába került. Ebben a dezintegrációval jellemezhető sajátos helyzetben nem várható el, hogy a mindennapi megélhetésért folytatott küzdelmet felülírja a közösségi érdekek figyelembevétele és következetes képviselete.

Szintén érdekes velejárója volt az átmenetnek és a rendszerváltás óta eltelt évtizedeknek, hogy nagyon alacsony volt és maradt egyrészt a különböző munkás és alkalmazotti rétegek érdekérvényesítő képessége, másfelől pedig csekély maradt a szakszervezetek súlya, jelentősége és mozgósítási képessége.¹ S ez utóbbi gyakorlatilag majdnem teljesen független a tulajdonviszonyoktól, vagyis attól, hogy magyar vagy nemzetközi tulajdonban lévő vállalkozás/vállalat alkalmazottairól van-e szó. A mai Magyarországon a szakszervezetek messze nem a legnépszerűbb intézményei az egyébként is bizalmatlan társadalomnak. (Tóth, 2009.) Ezzel összefüggésben a szakszervezetek, illetve általában a civil társadalom érdek-képviseleti szervezeteinek alacsony érdekérvényesítő, mobilizáló képessége egyrészt messze elmarad a tőlünk Nyugatra működő demokráciák hasonló szervezeteitől, másrészt, miközben ezen szervezetek nem bizonyulnak alkalmasnak az egyének és csoportok érdekeinek becsatornázására, nem alakult ki az érdekérvényesítésnek alternatív szervezett módja, és ilyen közegben csak az egyéni boldogulás, individualizált (és mondhatni 'hagyományos') formái kecsegtetnek a siker lehetőségével.

A társadalmi részvétel(t) és civil társadalom(működését biztosító intézmények) nem „csak” az egyes önértékek és az egyes személyek integritásának védelme miatt fontosak, hanem a demokratikus intézményrendszer „egészséges” működtetéséhez is nélkülözhetetlenek. Ezt pedig a Kádár-rendszer iránti nosztalgia oltárán áldozók hajlamosak elfelejteni, csakúgy, mint ahogy a rendszerváltó elit sem fordított erre kellő figyelmet, amennyiben „a politika irányítói számára ekkorra [1990 elejére] ugyanis körvonalazódott az a korábban egyáltalán nem triviális tény, miszerint rendszert váltani társadalmi részvétel nélkül is remekül lehet.” (Vásárhelyi, 2008, 132.) A

¹ A kérdést részletesen elemzi a Tóth András jelen összeállításban olvasható tanulmánya.

szakszervezetek rendszerváltás alatti és azt követő (ki)alakulásának elemzésekor nem lehet kellőképpen hangsúlyozni a kádári hagyatéknek a jelentőségét. „Mind az állami redisztribúcióhoz való konformista alkalmazkodás, mind a polgárosodás „magyar módjával” járó individualizáció a magyar társadalomban az osztály- és rétegtudat fokozatos felmorzsolódásával, a társadalom atomizálódásával, a politikai és kulturális közösségek folyamatos leépülésével és eltűnésével jár.” (Thoma, 1998, 83.) A bukácsoló érdek-képviselési és szakszervezeti mozgalom gyengeségének egyik legfőbb oka az előző rendszer működéséből, felemás polgárosodásából, illetve a szakszervezeteknek szánt transzmissziós szerepből adódik. „Az 1988-ban meginduló szakszervezeti szervezkedésnek Magyarországon szűk volt a társadalmi bázisa... [a munkavállalók] nem akartak a hatalom ellen szervezkedni. Lekötötte őket a túlmunka az egyéni „túlélési esélyeik” (...) A nyolcvanas évek végén alakuló új szakszervezetek és munkástanácsok nem támaszkodhattak a munkások és a munkavállalók tömegeire, nem építhettek a munkásokra, mint osztályra, nem támaszkodhattak a munkavállalók nagyobb rétegeire sem.” (Thoma, 1998. 112.) A politikai rendszerváltás és a többpártrendszer megtörténhetett a társadalom széleskörű részvétele nélkül, ez a szakszervezetek esetében azonban lehetetlen volt. Szakszervezeti rendszerváltás csak a tömegek részvételével lett volna lehetséges.

Összegzés helyett

Az elmúlt évek társadalmi folyamataiból és az ezeket elemző, értelmező tudományos elemzésekből egyaránt jól látható, hogy a mai magyar társadalom politikai aktivitásában, részvételében, viselkedésében meglehetősen erős folyamatosság mutatkozik, a Kádár-kori beidegződések kis módosulásokkal vagy éppen lényegében változatlanul ma is kimutathatóak és meghatározzák az egyes emberek és csoportok politikai szerepvállalását. A közgondolkodásban, egyfajta Kádár-kori örökségként, továbbra is markáns a paternalizmus, az állami gondoskodás iránti igény. Mindeközben, ahogyan ezt az utóbbi évek értékkutatásai (Tóth, 2009.) is kimutatták az államnak, mint intézménynek az elutasítottsága erős. Paradox módon viszont a kétezres évek első évtizedének a végére egyre szélesebb körben jelent meg az erős állam iránti vonzódás is. A mindennapok társadalmi gyakorlatát meghatározza a demokratikus tapasztalat hiánya, a hatalomnak való kiszolgáltatottság maradandó élménye, a helyzet megváltoztathatatlanságának érzése. Az értékvizsgálatok, a politikai viselkedéssel és szocializációval kapcsolatos újabb kutatások² arra is rámutattak, hogy a

² Lásd többek között: Tóth István György: Im. 2009., valamint Csákó Mihály és Szabó Ildikó kutatásait.

szabadság, mint nem elsődlegesen fontos érték van jelen a közgondolkodásban, a társadalmi intergráció normalizálódását pedig többek között a meglehetősen általános bizalomhiány akadályozza meg. Nagy kérdés, hogy a rendszerváltás után született részben ebben a helyzetben, részben ez ellenében szocializálódott fiatal generációk tagjai tudnak-e és akarnak-e változtatni ezen az állapoton.

Irodalom

- Andorka Rudolf: A társadalmi integráció gyenge kötése. Századvég, 1996/1. sz. 5–18.
- Angelusz Róbert-Tardos Róbert: Pártok között szabadon. Választók és társadalmi környezet a 90-es évek Magyarországon. Budapest, 2000, Osiris.
- Angelusz Róbert - Tardos Róbert: Választási részvétel és politikai aktivitás. In. Angelusz Róbert és Tardos Róbert (szerk.): Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon. Budapest, 2005. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 323-384. o.
- Csepeli György-Örkény Antal: A magyar nacionalizmus változó arca. In. Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György: Társadalmi Riport 1996. Budapest, 1996, Tárki, 272-295. o.
- Csepeli György-Örkény Antal-Székelyi Mária-Poór János: Nemzeti identitás Magyarországon az ezredfordulón. In. Kolosi Tamás-Tóth István György-Vukovich György (szerk.): Társadalmi Riport, 2004.471-483. o.
- Enyedi Zsolt, Szabó Andrea és Tardos Róbert (szerk.):Új képlet. A 2010-es választások Magyarországon. Budapest, 2011. DMKAK.
- Füstös László-Szakolczai Árpád: Kontinuitás és diszkontinuitás az értékpreferenciákban (1977–1998). Szociológiai Szemle, 1999/3. sz., 54–73.
- Gimes Gergely-Juhász Attila-Kiss Kálmán-Krekó Péter-Somogyi Zoltán: Látélet 2008. Kutatási összefoglaló az előítéletesség és intolerancia hazai helyzetéről. Budapest, 2008. Political Capital.
- Ilonszki Gabriella–Lengyel György: Válaszúton: konszolidált vagy színlelt demokrácia. Politikatudományi Szemle, 18. évf., 2009/1. sz.7-25. o.
- Kern Tamás–Szabó Andrea: A politikai közéleti részvétel alakulása, 2006–2010. In.Tardos Róbert, Enyedi Zsolt és Szabó Andrea (szerk.):Részvétel,képviselés, politikai változás. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 2011, 17-56. p.
- Kornai János: Négy jellegzetesség - a magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben I-II. Közgazdasági Szemle, 1995/12. sz. 1097-1117. o. Közgazdasági Szemle, 1996. 1. sz. 1-29. o.
- Körösényi András: Vázlat a magyar értelmiség szellemi-politikai tagoltságáról. In: A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve, Budapest, 1987, Kossuth Kiadó
- Körösényi András: A magyar politikai rendszer. Budapest, 1998, Osiris,
- Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László: Magyarország évtizedkönyve. Budapest, 1999, DMKKA.

- Sándor Péter - Stumpf Anna - Vass László (szerk.): Magyarország politikai évhuszadkönyve - Kormányzati rendszer a parlamenti demokráciában Budapest, 2009 Demokráciai Kutatások Alapítvány
- Szabó Máté A tiltakozás kultúrája a magyar civil társadalomban. In Csefkó Ferenc–Horváth Csaba (szerk.). A demokrácia deficitje avagy a deficitese hatalomgyakorlás. Pécs, 2008.PTE ÁJK–Pécs-baranyai Értelmiség Egyesület. 237–263. o.
- Szabó Miklós: A magyar társadalmi és nemzettudat az elmúlt harminc évben. In. Szalai Júlia (szerk.): Arat a magyar. Budapest, 1988. MTA Szociológiai Kutató Intézete
- Tardos Róbert, Enyedi Zsolt és Szabó Andrea (szerk.): Részvétel, képviselet, politikai változás. Budapest, 2011. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány,
- Thoma László: Védtelen társadalom – a rendszerváltás és a szakszervezetek 1988–1992 In: Krausz Tamás (szerk.). Rendszerváltás és társadalomkritika Budapest, 1998, Napvilág, 245-269. o.
- Thoma László: A rendszerváltás és a szakszervezetek 1988-1992. Budapest, Villányi úti könyvek, 1998.
- Tóka Gábor: Vezérek csodálói. A magyar választói magatartás nemzetközi összehasonlításban. In Karácsony Gergely (szerk.). Parlamenti választás 2006.Elemzések és adatok. Budapest, 2006. DKMKA–BCE. 17–58.
- Tóth István György: Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében. Budapest, 2009. TÁRKI 64. o.
- Vásárhelyi Mária: Az ártatlanság kora: előjáték a rendszerváltáshoz: a TDSSZ és a Liga születésének története. Kalligram, Pozsony, 2008. 164.o.